

Karol Nabialek

Katedra Historii Starożytnej i Średniowiecznej, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II;
Biblioteka Jagiellońska

Nowe spojrzenie na początki Będzina Przyczynek do polityki miejskiej Kazimierza Wielkiego

Uwagi wstępne

Położony na pograniczu dawnego województwa krakowskiego i ziemi siewierskiej Będzin posiada nowoczesną, trzytomową monografię¹. W opracowaniu tym średniowieczne dzieje miasta napisał Jerzy Sperka, zaś przeszłość okolic Będzina wraz z rozwojem osadnictwa na tym obszarze przedstawiła Bożena Czwojdrak². Dziejami osadnictwa na pograniczu małopolsko-śląskim, w szczególności na terenie ziemi siewierskiej, zajmowali się liczni badacze, by prócz już wspomnianych B. Czwojdrak i J. Sperki³, wymienić: Zdzisła-

¹ *Będzin 1358—2008*. T. 1—3. Red. Z. Pulinowa, J. Sperka, A. Glimos-Nadgórska. Będzin 2008. Wcześniej powstały amatorskie monografie Będzina: Mariana Kantora-Mirskiego: *Z dziejów Zagłębia Dąbrowskiego i okolicy. Szkice monograficzne z ilustracjami*. T. 1. Sosnowiec 1931, s. 32—128; Tenże: *Królewskie miasto Będzin*. Oprac. i przypisy J. Przemsza-Zieliński. Sosnowiec—Będzin 1996, a także w założeniu naukowa praca Włodzimierza Błaszczyka: *Będzin przez wieki. Dzieje miasta i rozwoju urbanistyczno-przestrzennego od średniowiecza do połowy XX w. na podłożu osadnictwa w starożytności i wczesnym średniowieczu*. Poznań 1982.

² B. Czwojdrak: *Pogranicze małopolsko-górnośląskie w średniowieczu*. W: *Będzin 1358—2008*. T. 2: *Od pradziejów do rozbiorów*. Red. J. Sperka. Będzin 2008, s. 103—122; J. Sperka: *Dzieje Będzina w XIV—XV w.* W: *Będzin 1358—2008*. T. 2..., s. 123—160.

³ Prócz monografii Będzina warto wskazać artykuły: J. Sperka: *Kształtowanie się granicy małopolsko-śląskiej w średniowieczu na obszarze nad Przemszą i Brynicą*. W: *Osadnic-*

wa Noga⁴, Jacka Laberscheka⁵, Marcellego Antoniewicza⁶, Jerzego Rajmana, Feliksa Kiryka⁷. Ponadto zarówno Będzin, jak i wsie tworzące dziś dzielnice tego miasta — Małobądz, Łagisza, Grodziec — mają już opracowane hasła w *Słowniku historyczno-geograficznym województwa krakowskiego w średniowieczu*⁸. W opracowaniach tych panuje zgodny pogląd, że w XIII wieku na reliktach wczesnośredniowiecznego grodu powstał najpierw zamek Będzin, rozbudowany przez Kazimierza Wielkiego, a następnie obok niego osada, która po raz pierwszy została poświadczona w 1301 roku już jako wieś posiadająca prawo niemieckie. Co najmniej od 1308 roku znajdował się tam kościół parafialny. Na bazie tej wsi, położonej na lewym brzegu rzeki Czarnej Przemszy, w 1358 roku, a ściślej: przed tą datą, Kazimierz Wielki dokonał lokacji miasta o tej samej nazwie. Zwrócono też uwagę na dość gęste osadnictwo w tej części ziemi siewierskiej, w tym rozwiniętą na początku XIV wieku sieć parafialną, oraz na rozległy niezasiedlony obszar na lewym brzegu Czarnej Przemszy na wschód od Będzina, aż po okolice Sławkowa⁹. Trudno zatem zgłaszać postulat ponownego zajęcia się dziejami miasta. Jednak podczas lektury hasła *Małobądz* w *Słowniku historyczno-geograficznym województwa krakowskiego w średniowieczu* zwróciłem uwagę na to, że przytoczony tam źródłowy zapis nazwy wsi Małobądz (najczęściej w formie: *Malobandz* lub *Malobancz*), sąsiadującej z Będzinem, budzi skojarzenie z nazwą miasta (najczęściej zapisywaną w formie: *Bandzien*, *Bandzin*). Stało się to inspiracją do ponownego spojrzenia na genezę obu osad, a wnioski z poczynionych obserwacji stanowią treść niniejszego artykułu.

two nad Przemszą i Brynicą. Red. J. Sperka. Sosnowiec—Cieszyn 2005, s. 101—110 oraz B. Czwojdrak: *Osady średniowieczne i ich właściciele na obszarze dzisiejszego Sosnowca*. W: *Osadnictwo nad Przemszą i Brynicą...*, s. 112—119.

⁴ Z. Noga: *Osadnictwo i stosunki własnościowe w księstwie siewierskim do 1790 roku*. W: *Siewierz — Czeladź — Koziegłowy. Studia i materiały z dziejów Siewierza i księstwa siewierskiego*. Red. F. Kiryk. Katowice 1994, s. 165—257; Z. Noga: *Słownik miejscowości księstwa siewierskiego*. Katowice 1994 (zwłaszcza s. 64, 87—89, 104—106, 116—118).

⁵ J. Laberschek: *Z dziejów Siewierza i ziemi siewierskiej do końca XIII w.* W: *Siewierz — Czeladź — Koziegłowy...*, s. 120—146.

⁶ M. Antoniewicz: *Terytorium siewierskie w XIV i pierwszej połowie XV wieku*. W: *Siewierz — Czeladź — Koziegłowy...*, s. 147—164.

⁷ F. Kiryk, J. Rajman: *Miasta ziemi siewierskiej*. W: *Siewierz — Czeladź — Koziegłowy...*, s. 297—390; J. Rajman: *Pogranicze śląsko-małopolskie w średniowieczu*. Kraków 1998; Tenże: *Czeladź do końca XVI wieku*. W: *Historia Czeladzi*. T. 1. Red. J. Drabina. Czeladź 2012, s. 75—159; F. Kiryk: *Miasto średniowieczne*. W: *Dzieje Sławkowa*. Red. F. Kiryk. Kraków 2001, s. 79—106.

⁸ F. Sikora: *Będzin*. W: SHGKr, Cz. 1, s. 55—58; Tenże: *Grodziec*. W: SHGKr, Cz. 2, s. 59—60; W. Bukowski: *Łagisza*. W: SHGKr, Cz. 3, s. 806—807; J. Laberschek: *Małobądz*. W: SHGKr, Cz. 4, s. 58—59.

⁹ B. Czwojdrak: *Pogranicze małopolsko-górnośląskie...*, s. 103—116; J. Sperka: *Dzieje Będzina...*, s. 123—129, 140—146, 157—158.

Wieś i parafia Będzin

Jak już wspomniałem, najstarsza wzmianka o Będzinie pochodzi z 1301 roku, kiedy to poświadczony został sołtys tej osady¹⁰. Niewiele później, w aktach procesowych z lat 1306—1308 występuje jako świadek pleban z Będzina, co jest pośrednim potwierdzeniem istnienia parafii¹¹. Zatem na początku XIV wieku mamy poświadczone funkcjonowanie wsi, posiadającej prawo niemieckie, która zarazem była ośrodkiem parafii. Lokację osady, a zapewne też budowę tam kościoła, można przesunąć na XIII wiek. W tym czasie istniała także parafia w pobliskiej wsi Grodziec, również posiadającej prawo niemieckie. Informacje o sołectwie i parafii w obu wsiach pojawiają się w tym samym czasie i w zasadzie w tych samych źródłach¹². W końcu XVI wieku w skład parafii będzińskiej, oprócz miasta, wchodziły dwie wsie w ziemi siewierskiej: Małobądz i Sarnów¹³. Do parafii w Grodźcu należały wówczas cztery wsie (Grodziec, Grodków, Psary, Łagisza), wszystkie w ziemi siewierskiej. Prócz Grodźca co najmniej w jeszcze jednej wsi — Łagiszy, istniało (zapewne już w 1301 roku) sołectwo¹⁴. Można zatem stwierdzić, że na obszarze tej części późniejszej ziemi siewierskiej już w końcu XIII wieku podjęta została akcja kolonizacyjna na prawie niemieckim. Zwraca też uwagę dość gęste osadnictwo właśnie po prawej stronie Czarnej Przemszy. Mamy tam poświadczone nie tylko osady wiejskie i miasta, ale ponadto część z nich co najmniej od początku XIV wieku posiadała kościoły parafialne: Grodziec, Czeladź, Wojkowice. O dużej gęstości osadnictwa świadczy także wielkość okręgów parafialnych, które w tym rejonie ziemi siewierskiej liczyły najczęściej trzy do czterech osad. Zupełnie inaczej wyglądało zaś osadnictwo na lewym brzegu Przemszy, ponieważ tu, od Będzina na wschód aż po Sławków (może Strzemieszyce), teren był nieskolonizowany i na odcinku kilkunastu kilometrów rozciągały się lasy¹⁵. Granica

¹⁰ ZDM, Cz. 1, nr 13; F. Sikora: *Będzin...*, s. 57; J. Sperka: *Dzieje Będzina...*, s. 124.

¹¹ Pleban będziński Goćwin składał zeznania w procesie Jakuba Świnki z Janem Muskata w 1308 r. Jego wypowiedź dotyczyła jednak wydarzeń z lat 1304—1306, co pozwala cofnąć co najmniej do tego czasu pełnienie przez niego posługi w tej parafii. Por. MPV, T. 3, s. 90; F. Sikora: *Będzin...*, s. 57; J. Sperka: *Dzieje Będzina...*, s. 140—141.

¹² ZDM, Cz. 1, nr 13; F. Sikora: *Grodziec...*, s. 59; B. Czwojdrak: *Pogranicze małopolsko-górnośląskie...*, s. 111—112.

¹³ K. Nabiałek: *Dzieje parafii w Będzinie w XVI—XVIII w.* W: *Będzin 1358—2008*. T. 2..., s. 272.

¹⁴ K. Nabiałek: *Dzieje parafii w Grodźcu w XVI—XVIII w.* W: *Będzin 1358—2008*. T. 2..., s. 301; F. Sikora: *Grodziec...*, s. 60; W. Bukowski: *Łagisza...*, s. 806—807; J. Kurtyka: *Grodków*. W: SHGKr, Cz. 2, s. 56.

¹⁵ J. Laberschek: *Z dziejów Siewierza...*, s. 125—135; Z. Noga: *Osadnictwo i stosunki własnościowe...*, s. 174—183; J. Rajman: *Pogranicze śląsko-małopolskie...*, s. 88—93; Ten-

między ziemią krakowską a terytorium podlegającym władzy książąt śląskich w okolicach Będzina co najmniej w 2. poł. XIII wieku ustaliła się na rzece Czarnej Przemszy¹⁶. Z pewnością na takie utrwalenie przebiegu granicy miał wpływ stan osadnictwa w tej okolicy. Jak już wspomniałem, od Sławkowa aż do Przemszy w tym czasie zapewne rozciągały się rozległe lasy, tworząc jakby naturalną strefę pograniczną. Taki układ osadnictwa, pomimo zmian w przebiegu granicy politycznej w XIII wieku, skłania jednak do przyjęcia tezy, że to książęta śląscy, a konkretnie opolsko-raciborscy, skolonizowali teren na prawym brzegu Czarnej Przemszy. To z kolei przekonuje o wczesnym utrwaleniu się ich władzy na obszarze na zachód od tej rzeki.

Warto też zwrócić uwagę na dziwny kształt obszaru podlegającego w XV wieku parafii w Będzinie i jego przynależność polityczną. Wchodzące w skład tej parafii wsie Sarnów i Małobądz były oddzielone od siebie przez wieś Łagiszę, należącą do parafii w Grodźcu. Powstaje pytanie: czy Łagisza nie została przeniesiona do parafii w Grodźcu wtórnie, w związku z uzyskaniem własności tamże (zakup sołectwa?) przez klasztor Norbertanek na Zwierzyńcu, czy jeszcze później — po zakupieniu ziemi siewierskiej przez biskupów kra-

że: *Czeladź do końca XVI wieku...*, s. 109—118; B. Czwojdrak: *Pogranicze małopolsko-górnośląskie...*, s. 106—116.

¹⁶ Przyjmuje się, że w XIII w. granica w pobliżu Będzina była jeszcze płynna, na co według historyków mają wskazywać dokumenty wydane przez książąt krakowskich dla klasztoru Norbertanek, w których jest wymieniona wieś Grodziec oraz informacja o przekazaniu przez Leszka Czarnego księciu bytomskiemu Kazimierzowi wsi Psary (zapewne w parafii Grodziec) (zob. J. Laberschek: *Z dziejów Siewierza...*, s. 129—130, 142—145; J. Rajman: *Pogranicze śląsko-małopolskie...*, s. 69—71; J. Sperka: *Kształtowanie się granicy małopolsko-śląskiej...*, s. 101—105; B. Czwojdrak: *Pogranicze małopolsko-górnośląskie...*, s. 103—110). Warto jednak zauważyć, że informacja o darowiźnie jest wzmiankowana w późniejszym dokumencie z 1316 r. Nie można też wykluczyć, że wieś Psary stanowiła rodzaj enklawy książąt krakowskich na terytorium należącym do książąt śląskich, jak to było w wypadku włości trzebońskiej w księstwie zatorskim. Z kolei generalne przywileje dla klasztoru Norbertanek ze Zwierzyńca, wydane przez książąt krakowskich w XIII w. — Bolesława Wstydlwego w 1254 i Leszka Czarnego w 1287 r., w których wymieniono posiadłości klasztoru objęte immunitetem, w tym Grodziec, same w sobie nie stanowią dowodu na określenie w tym czasie przynależności politycznej tej wsi do ich władztwa. Wydaje się, że granica na tym odcinku była trwała od 1177 r., tj. od wydzielenia Mieszkowi Płatonogiemu przez Kazimierza Sprawiedliwego grodów: Bytomia i Oświęcimia (część badaczy podaje jeszcze Siewierz i Chrzanów, ale brak tych informacji w źródłach), oderwanych od ziemi krakowskiej. Brak też informacji o zmianach terytorialnych w tej części pogranicza w 2. poł. XIII w., w trakcie walk Bolesława Wstydlwego z księciem opolskim Władysławem w związku z buntem rycerstwa małopolskiego w 1273 r. (O. Halecki: *Powołanie księcia Władysława Opolskiego na tron krakowski w r. 1273*. Kw. Hist. 1913, T. 27, s. 283—315; R. Grodecki: *Dzieje polityczne Śląska do roku 1290*. W: *Historja Śląska od czasów najdawniejszych do roku 1400*. T. 1. Red. S. Kutrzeba. Kraków 1933, s. 177—178, 263—264; J. Motyka: *Kasztelania chrzanowska*. Chrzanów 1976, s. 16—18; Tenże: *Kasztelania chrzanowska*. W: *Chrzanów. Studia z dziejów miasta i regionu do roku 1939*. Chrzanów 1998, s. 45—47).

kowskich? Warto zauważyć, że informacja o przynależności Łagiszy do parafii w Grodźcu pochodzi dopiero z XVI wieku¹⁷. Na możliwość podlegania Łagiszy w średniowieczu parafii w Będzinie zdaje się wskazywać też tzw. *Liber beneficiorum* Jana Długosza, gdzie wprawdzie w części poświęconej opisowi uposażenia klasztoru zwierzynieckiego wieś została przyporządkowana do parafii Siewierz [!], ale w części parafialnej została wpisana — choć bez danych (z niewypełnionym formularzem) — pod opisem osad należących do kościoła w Będzinie¹⁸. Wiadomo skądinąd, że w okresie nowożytnym (XVII—XVIII wiek) będińska fara św. Trójcy pełniła dla mieszkańców Łagiszy funkcję faktycznej świątyni parafialnej, o czym świadczy regularne korzystanie przez nich z tego kościoła przy przyjmowaniu sakramentów¹⁹. Wśród miejscowości przypisanych do parafii w Będzinie zostały wymienione przez Długosza jeszcze wsie Pogoń (ziemia siewierska) i Zagórze (ziemia krakowska), choć informacje te zostały przekreślone, a wsie przyporządkowane do parafii Mysłowice²⁰. Być może jest to ślad dawniejszej przynależności do będińskiej parafii również tych wsi? Gdyby przyjąć, że wymienione wsie wchodziły w skład parafii w Będzinie, to w XIV wieku jej obszar byłby nieco inny niż w okresie nowożytnym. Widać wyraźnie, że w średniowieczu parafię tę tworzyły, z wyjątkiem miasta Będzin, wyłącznie osady z ziemi siewierskiej — Małobądz, Sarnów i zapewne Łagisza, a może też Pogoń (dawniej Pogonia) oraz Zagórze (ta ostatnia w ziemi krakowskiej, ale świadcząca dziesięcinę do Czeladzi).

Warto zauważyć, jak kształtowała się sieć administracji kościelnej w tej części diecezji krakowskiej. O ile w najstarszych rejestrach świętopietrza (lata 1325—1327) wszystkie parafie z pogranicza siewiersko-krakowskiego (w tym Będzin i Sławków) zostały przyporządkowane do dekanatu sławkowskiego, o tyle już niewiele później, bo w latach 1334—1342 i 1346—1358, doszło do rozróżnienia: wyodrębniony został dekanat bytomski, w którym znalazły się parafie z ziemi siewierskiej, w tym Będzin i Grodziec, oraz dekanat nowo-

¹⁷ W. Bukowski: *Łagisza...*, s. 806—807.

¹⁸ LB, T. 2, s. 189—190; T. 3, s. 72. Podana przez Długosza wiadomość o przynależności Łagiszy do parafii w Siewierzu jest już raczej nieaktualna w 2. poł. XV w. Informacja ta zapewne odnosi się do okresu wcześniejszego i wskazuje na wczesne powstanie tej osady, jeszcze przed utworzeniem parafii w Grodźcu i Będzinie, skoro przypisano ją do kościoła odległego o 15 km.

¹⁹ K. Nabiałek: *Dzieje parafii w Będzinie...*, s. 299.

²⁰ W edycji *Liber beneficiorum* Długosza wsie Pogoń i Zagórze zostały wpisane pod opisem parafii Będzin (LB, T. 2, s. 189—190). Jednak w tzw. autografie Długosza, który w wielu miejscach mocno różni się od wydania, dodatkowo — tak przy wsi Pogoń, jak i Zagórze — wpisano: „villa sub parochia Bandzen sita”, a następnie skreślono „Bandzen” i nadpisano inną ręką (może Długosza?): „Mislovice”. Wieś Zagórze jest jeszcze dwukrotnie umieszczona w części parafialnej tegoż rękopisu: pod opisem kościoła parafialnego w Mysłowicach, gdzie zapisano przy niej „sub eadem parochia”, oraz przy opisie dziesięcin plebana w Czeladzi, gdzie powtarza się określenie przynależności parafialnej „de Bandzyn”, poprawionej na „Mislovice” (Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej, sygn. ms. 195, k. 140, 145v, 151v).

górski, w którym były parafie: Sławków, Olkusz i inne z terenu Królestwa Polskiego²¹. Nie ma wątpliwości, że w tym wypadku na kształt administracji kościelnej miała wpływ granica polityczna. W źródłach 2. poł. XIV wieku organizacja dekanalna w tej części diecezji krakowskiej ulegała jeszcze kilkukrotnie zmianom, a w latach 50. (1350—1351, 1354—1356) w rejestrach świętopietrza wzmiankowany był jeden dekanat, obejmujący osady zarówno z terenu ziemi siewierskiej i Górnego Śląska, jak i ziemi krakowskiej, nazywany zamiennie dekanatem Sławków lub Siemonia²². Tendencja do łączenia w jedną jednostkę administracyjną całego pogranicza będzie widoczna jeszcze w stuleciu następnym, czego dowodzi choćby przyjęty w *Liber beneficiorum* Długosza wspólny dekanat, określony tamże jako „*decanatus Slawcoviensis alias in Bithom*”²³. Jednak widać wyraźnie, że wzmiankowany podział na dekanaty w Nowej Górze (obejmujący parafie z terenu Królestwa Polskiego) i w Bytomiu (raz nazwany nawet dekanatem Będzin, obejmujący parafie z Górnego Śląska i ziemi siewierskiej) w XIV wieku był już raczej trwały, o czym przekonują rejestry świętopietrza z lat 1373—1374²⁴. Dla nas istotne jest to, że w wypadku zastosowania odrębnych dekanatów parafia w Będzinie zawsze była przyporządkowywana do tego, który obejmował parafie z ziemi siewierskiej, nigdy zaś nie łączono jej z nowogórskim, który był właściwy parafii z województwa krakowskiego. Czego to dowodzi? W moim przekonaniu jest to przesłanka wskazująca na przyporządkowanie Będzina do terytorium podlegającego politycznej zwierzchności książąt śląskich.

Powstaje pytanie: dlaczego siedziba parafii obejmującej osady z ziemi siewierskiej, z prawej strony Czarnej Przemszy, miałyby w XIII wieku zostać ustanowiona na lewym brzegu tej rzeki, na terytorium podlegającym władzy książąt krakowskich? W dodatku usytuowanie kościoła parafialnego po drugiej stronie rzeki w stosunku do miejsca zamieszkania większości parafian było nielogiczne z przyczyn praktycznych, gdyż utrudniało im korzystanie z niego. To miałyby tylko uzasadnienie, gdyby w XIII wieku Będzin stanowił ośrodek stary, wyróżniający się pod względem rangi, np. posiadając prawa miejskie. Jednak wiadomo, że Będzin jest poświadczony źródłowo dopiero w 1301 roku i był w tym czasie osadą wiejską, lokacja miasta nastąpiła zaś dopiero ok. 1358 roku. Trudno zatem wskazać powód, dla którego kościół parafii będzińskiej na przełomie XIII i XIV wieku miałyby znajdować się na lewym brzegu Czarnej

²¹ MPV, T. 1, s. 141, 214, 305, 353—354, 384—385, 395—396; T. 2, s. 181, 189, 195—196, 204—205, 213—215, 223—224, 234, 242—243, 252, 291; B. Kumor: *Dzieje diecezji krakowskiej do 1795 r.* T. 4. Kraków 2002, s. 149; B. Czwojdrak: *Pogranicze małopolsko-górnośląskie...*, s. 116.

²² MPV, T. 2, s. 396—397, 412—413, 429, 436.

²³ LB, T. 2, s. 187.

²⁴ W 1373 r. dekanat bytomski został określony jako *decanatus de Bandin*. Por. MPV, T. 9, s. 10, 12—13, 29—30, 32—33.

Przemszy. Zupełnie inaczej sytuacja ta przedstawia się, jeżeli przyjmiemy, że pierwotny Będzin znajdował się jednak na prawym brzegu Czarnej Przemszy, czyli na terytorium należącym do książąt opolsko-raciborskich. Tu dochodzimy do istoty naszych rozważań. Czy pierwotna osada o nazwie Będzin nie była tożsama z późniejszą wsią Małobądz? Jeżeli przyjmiemy, że nazwa wsi ukształtowała się w dość specyficzny sposób w zależności od nazwy Będzin, to można jednak w niej odnaleźć człon budzący takie skojarzenie. Wieś Małobądz²⁵ pojawia się w źródłach pisanych dopiero w 1443 roku. W najstarszych przekazach była określana najczęściej jako *Malobandz* lub *Malobancz*²⁶, co jest bardzo zbliżone do nazwy Będzin (*Bandzien*, *Bandzin*). Zapis Mało-bandz można próbować interpretować jako Mały Bandz[in] (tj. Mały Będzin), czyli Stary Będzin, co może być też rodzajem zdrobnienia (w znaczeniu ‘Będzinek’). Taka próba wywiedzenia nazwy pozwala na postawienie hipotezy, że wieś znajdująca się w posiadaniu książąt opolsko-raciborskich pierwotnie nosiła nazwę Będzin, a po lokacji na lewym brzegu Czarnej Przemszy miasta o tej nazwie została zmieniona na Mały Będzin. Trafność takiej interpretacji zdaje się potwierdzać lustracja województwa krakowskiego z 1564 roku, w której o tej wsi napisano: „[...] w Małobędziniu pod Będzinem”²⁷. Warto zauważyć, że w odróżnieniu od łacińskich źródeł z XV wieku tekst lustracji sporządzono w języku polskim, a zapis nazw własnych był tam z pewnością bliższy ich prawdziwej etymologii.

Sytuacja, w której starsza osada zmieniała nazwę w związku z powstaniem przy niej ośrodka miejskiego, była dość częsta. Można wymienić kilka przykładów z terenu województwa krakowskiego: wieś Częstochowa Stara

²⁵ Dzisiejsza urzędowa nazwa wsi Małobądz nie różni się zapewne od jej brzmienia średniowiecznego (*Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych*. T. 212: *Powiaty miejskie Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego, województwo katowickie*. Warszawa 1972, s. 6). Nie ma żadnego uzasadnienia przyjęcie jej zapisu w formie Małobądz, jak podają to słowniki (*Materiały do słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego w dobie sejmu czteroletniego (1788–1792)*. Cz. 1–2. Oprac. K. Buczek i in. Warszawa—Kraków 1931–1960, s. 175; Z. Noga: *Słownik miejscowości...*, s. 87–89; J. Laberschek: *Małobądz...*, s. 58). Językoznawcy wywodzą tę nazwę od dwuczłonowej nazwy osobowej Małobąd (K. Rymut: *Nazwy wsi i miast dawnego księstwa siewierskiego*. W: *Siewierz — Czeladź — Kozięgłowy...*, s. 50; *Nazwy miejscowe Polski. Historia, pochodzenie, zmiany*. T. 6: *L—Ma*. Kraków 2005, s. 489).

²⁶ Odmianki nazwy zestawia: J. Laberschek: *Małobądz...*, s. 58. W najstarszej wzmiance wieś występuje w formie *Malobancz* (LBS, T. 2, s. 630), w zapisie sądowej z 1465 r. w postaci *Malobąsz* (ANKr, Księgi ziemskie krakowskie (dalej: ZK), sygn. 17, s. 321; nie *Malokąsz* jak w SPPP II, nr 3783 i nie *Malobącz* jak w SHGKr, Cz. 4, s. 58), w *Liber beneficiorum* Długosza i zapiskach sądowych z lat 1492, 1494 zaś jako *Malobandz* (LB, T. 2, s. 90; ANKr, ZK, sygn. 21, s. 156, 302).

²⁷ *Lustracja województwa krakowskiego 1564*. Wyd. J. Małecki. Cz. 1. Kraków 1962, s. 254. Autorzy słownika *Nazwy miejscowe Polski...* (T. 6, s. 489) odnotowali tę odmiankę nazwy, ale uznali ją jedynie za oboczność.

(później: Częstochówka) i miasto Częstochowa; Koziegłowy Stare (później: Koziegłówki) i miasto Koziegłowy; Mrzygłód Stary (później: Mrzygłódek, Mrzygłódka) i miasto Mrzygłód; Mały Książ, zwany też Stary Książ (Książ Mały), i miasto Książ Wielki²⁸. Szczególnie ten ostatni przykład jest adekwatny do proponowanego dla Będzina nazewnictwa, gdyż Książ Mały był zapisywany w źródłach m.in. jako *Parwoxenze* i *Malixans*, *Malexans*²⁹. Stosowanie określenia „Mały” w nazwie miejscowości zamiennie z terminem „Stary” można zaobserwować także w przypadku osad wiejskich, czego dowodzi przykład Małusz Starych, zwanych też Małymi (dziś: Małusy Małe)³⁰. Z podobną sytuacją mamy do czynienia moim zdaniem w wypadku Będzina.

Według zaproponowanej tutaj hipotezy pierwotny kościół parafialny znajdował się we wsi Małobądz, czyli Mały Będzin, a po lokacji miasta w 1358 roku powstał tamże kościół filialny, który z czasem przejął funkcję ośrodka parafii. Można się domyślać, że po lokacji miasta Będzina kościół parafialny znajdował się zapewne jeszcze przez pewien czas w Małym Będzinie (Małobądzu). Przesunięcie parafii do miasta nastąpiło najpewniej ewolucyjnie, prawdopodobnie przed 1373 rokiem, na co może wskazywać określenie dekanatu w tej części diecezji krakowskiej jako będziński. To z kolei można wiązać z pojawieniem się w regionie ośrodka miejskiego, wyróżniającego się spośród dotąd istniejących osad. Znamy z terenu województwa krakowskiego wypadki przenoszenia siedziby parafii z pierwotnego kościoła do filii utworzonej w później lokowanym mieście. Jako przykłady mogą tu służyć: Częstochowa, Pilica i Przysrów w powiecie lelowskim, miasta lokowane w XIV wieku. Dobrze udokumentowane jest przeniesienie siedziby parafii w Częstochowie. Tam pierwotnie parafia mieściła się we wsi, a po fundacji kościoła filialnego w nowo lokowanym mieście oraz po przeznaczeniu pierwotnej fary dla klasztoru Paulinów pleban zgodził się przenieść siedzibę do miasta, gdzie odtąd już ustalił się ośrodek parafii częstochowskiej. Wczesna parafia we wsi Pilica została przeniesiona w XV wieku do lokowanego w 2. poł. XIV wieku miasta o tej nazwie. Jednak zanim do tego doszło, przez pewien czas (w latach

²⁸ Z. Leszczyńska-Skrętowa: *Częstochowa*. W: SHGKr, Cz. 1, s. 466—468; Taż: *Częstochowa Stara*. W: SHGKr, Cz. 1, s. 470—471; J. Kurtyka: *Książ Wielki*. W: SHGKr, Cz. 3, s. 291, 304; J. Laberschek: *Koziegłowy*. W: SHGKr, Cz. 3, s. 78—80; Tenże: *Koziegłówki*. W: SHGKr, Cz. 3, s. 91—92; M. Antoniewicz: *Narodziny miasta*. W: *Dzieje miasta i klasztoru Jasnogórskiego*. T. 1: *Okres staropolski*. Red. F. Kiryk. Częstochowa 2002, s. 121—140; J. Laberschek: *Nowe spojrzenie na początki Częstochowy*. W: Tenże: *Częstochowa i jej okolice w średniowieczu*. Kraków 2006, s. 13—25; K. Nabiałek: *Średniowieczne dzieje miasta Mrzygłód. Przyczynek do kolonizacji północnej Małopolski w późnym średniowieczu*. W: „Średniowiecze Polskie i Powszechne”. T. 7 (11). Red. J. Sperka, B. Czwojdrak. Katowice 2015, s. 190—195.

²⁹ W. Bukowski: *Książ Mały*. W: SHGKr, Cz. 3, s. 270.

³⁰ J. Laberschek: *Małusze Stare*. W: SHGKr, Cz. 4, s. 77: 1407 *Antiqua Malussze*; 1418 *Parva Malusza*.

1394—1409) funkcjonowały dwie niezależne parafie — w Pilicy Starej i w Pilicy Nowej. Szczególnie wyrazisty jest przykład Przyrowa, który lokowany był w 1369 roku z inicjatywy Kazimierza Wielkiego na gruntach wsi Komorów. Jednocześnie w tejże wsi ufundowana została parafia, poświadczona w latach 1373—1374. Natomiast przed 1480 rokiem siedziba parafii została przeniesiona do kościoła w mieście Przyrowie³¹.

Czy jednak istnieją podstawy, by podobnej sytuacji dopatrywać się w Będzinie? Wydaje się, że poza podanymi już argumentami geograficzno-politycznymi są ku temu jeszcze przesłanki źródłowe, zachowała się bowiem wzmianka o konsekrowanym obiekcie na terenie Małobądz. W 1522 roku zawarta została ugoda między Stanisławem, plebanem w Będzinie, a Gabrielem Pogórskim, ówczesnym dziedzicem wsi Małobądz, w kwestii dziesięcin snopowych z roli zwanej Mrowce, położonej za stawem zamku Będzin (*post piscinam*)³², oraz z ról folwarcznych wsi Małobądz, a także względem konsekrowanej kaplicy św. Doroty („*capella sanctae Dorotheae*”), położonej poza murami Będzina i na drugim brzegu Przemszy („*extra muros civitatis Bądzin et post fluvium dictum Trzemsza*”), której jedynym patronem był Pogórski, a wcześniej jego przodkowie. Postanowiono, że Pogórski będzie corocznie płacił dziesięcinę w wysokości 1 grzywny, pleban zaś będzie sprawował w każdym tygodniu w kaplicy św. Doroty msze święte — jedną za parafian, a drugą za zmarłych. Pogórski i następni dziedzice winni zadbać o wszystkie niezbędne rzeczy i wyposażenie do mszy. Ponieważ kaplica wówczas nie była ukończona, tymczasowo pleban zobowiązał się sprawować msze w kościele parafialnym³³. Lokalizowanie tej kaplicy w Małobądz wynika z określenia

³¹ Z. Leszczyńska-Skrętowa: *Częstochowa Stara...*, s. 471; J. Laberschek: *Komorów*. W: SHGKr, Cz. 2, s. 729—730; Tenże: *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie lelowskim do 1500 r.* W: *Księga jubileuszu stulecia diecezji kieleckiej (1883—1983)*. Kielce 1986, s. 234—235, 240—242; K. Nabiałek: *Starostwo olsztyńskie od XIV do połowy XVII wieku*. Kraków 2012, s. 97—98.

³² Nazwa terenowa Mrowce zachowała się do dziś. Notuje ją zarówno spis nazw urzędowych — jako pola w Będzinie (*Urzędowe nazwy...*, s. 6), jak i współczesne mapy. Jest to teren nad Przemszą, usytuowany na północny wschód od kościoła parafialnego św. Trójcy, na obszarze cmentarza żydowskiego. Teren miasta o nazwie Mrowce jest poświadczony również w źródłach z XVII—XVIII w. W dokumencie ławy będzińskiej z 1648 r., przytoczonym w wizytacji z 1665 r., położenie pól płaconych roli zw. *Soczewczyńskie* jest sytuowane, począwszy od Mrowiec, między rolami miejskimi i plebańskimi (AMetrKra, Acta visitaciones capituli 47, s. 278). W wizytacjach z XVIII w. jako część uposażenia plebana będzińskiego są wymienione: *pratulum Mrowce* (1721 r.) i *łąka na Mrowcach* (1748 r.) (AMetrKra, Acta visitaciones 19, s. 242; 30, s. 259). W dokumencie komisarskim z 1758 r. mieszczanom przywrócono zabrane wcześniej przez tenentariusza będzińskiego łąki leżące w miejscu Mrowce w pobliżu Czarnej Przemszy (K. Nabiałek: *Ustrój i organizacja miasta*. W: *Będzin 1358—2008*. T. 2..., s. 203).

³³ AMetrKra, AOOfKr, T. 44, s. 577—578; K. Nabiałek: *Dzieje parafii w Będzinie...*, s. 295—296. W 1529 r. dziesięcina snopowa z folwarku w Małobądz była oddawana pleba-

jej położenia względem miasta „za rzeką Przemszą”. Jednak lokalizacja „za murami miasta” wskazuje na łączność z terenem miejskim. Sprawa ta zresztą stanowiła zapewne ciąg dalszy sporu, który zaczął się co najmniej w 1511 roku. W oficjaliach krakowskich znajduje się wpis z 5 lutego tegoż roku, poświadczający zawarcie ugody między plebanem będzińskim Stanisławem a Bieniaszem Pogórskim, dziedzicem wsi Małobądz, o dziesięciny snopowe i pieniężne. Bieniasz Pogórski zgodził się podarować plebanowi Stanisławowi i jego następcom dziesięcinę z roli zwanej Mrowce na terenie Będzina („*in hereditate Bendzinensi*”), sąsiadującej z rolami plebana („*vicinum agris plebani*”), oraz dziesięcinę pieniężną z folwarku we wsi Małobądz. W zamian pleban Stanisław i jego następcy na probostwie będzińskim zobowiązali się corocznie raz na kwartał sprawować w swoim kościele mszę świętą za zmarłych³⁴. Rola będąca przedmiotem sporu, należąca do dziedzica Małobądz, stanowiła zapewne część terenu po obu brzegach Przemszy, nadanego w 1424 roku przez króla Władysława Jagiełłę burgrabiemu będzińskiemu Mikołajowi Siostrzeńcowi z Jaroszowa³⁵. W tym miejscu warto zaznaczyć, że w średniowieczu i w XVI wieku obszar wsi Małobądz sięgał zapewne aż do granic Łagiszy, obejmując terytorium późniejszej wsi Gzichów (założonej w 1. poł. XVII wieku)³⁶. Można przypuszczać, że wzmiankowany w latach 1511–1522 folwark zlokalizowany był właśnie na terenie późniejszego Gzichowa, a zatem naprzeciwko zamku i zabudowy miejskiej. Niewykluczone, że na początku XVI wieku istniał już dwór szlachecki, na miejscu którego w XVIII wieku powstał pałac Mieroszewskich. Kluczowa wydaje się odpowiedź na pytanie o to, jaki był powód nadania plebanowi tak późno, bo w XVI wieku, dziesięciny z ról położonych przecież na terenie parafii. Wiadomo, że szlachcic z terenu stanowiącego jego własność alodialną świadczył dziesięcinę swobodną, więc do niego należało wskazanie świątyni, do której ją oddawał. Jednak skoro Benedykt Pogórski nadał plebanowi będzińskiemu dziesięciny z roli Mrowce i folwarku w Małobądzu dopiero w 1511 roku, to zasadne jest pytanie o to, dokąd były one świadczone przed tą datą. Wydaje się, że przynależały one do pierwotnej świątyni parafialnej w Będzinie, która, jak przypuszczam, była usytuowana na terenie wsi Mały Będzin (Małobądz). Jej kontynuacją, czy też reliktem, była zapewne wzmiankowana w 1522 roku konsekrowana kaplica pod wezwaniem św. Doroty, położona na prawym brzegu rzeki Czarnej Przemszy.

nowi w Będzinie (*Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529* (tzw. *Liber Retaxationum*). Wyd. Z. Leszczyńska-Skrętowa. Wrocław 1968, s. 147).

³⁴ AMetrKra, AO fKr, T. 34, s. 17.

³⁵ J. Sperka: *Dzieje Będzina...*, s. 149.

³⁶ Wieś Gzichów powstała w 1. poł. XVII w., przed 1637 r., na terenie wsi Małobądz. Zob. K. Nabiałek: *Dzieje okolic Będzina w XVI–XVIII wieku*. W: *Będzin 1358–2008*. T. 2..., s. 172–173.

Powodem zatargu między dziedzicami Małobądz a plebanem będzińskim mogło także być prawo patronatu do kościoła parafialnego. Gabriel Pogórski w 1522 roku dowodził, że jest jedynym patronem („*collator et patronus unicus*”) kaplicy św. Doroty, podobnie jak wcześniej byli jego przodkowie³⁷. Jeżeli założymy słuszność hipotezy o umiejscowieniu pierwotnego kościoła parafialnego w Małobądz, to możemy także przyjąć, że wieś, która kiedyś należała do książąt opolsko-raciborskich, przeszła w ręce szlacheckie zapewne wraz z prawem patronatu znajdującej się na jej terenie świątyni. Tymczasem prawo patronatu kościoła w mieście Będzinie należało do króla, co poświadcza wizytacja z 1598 roku³⁸. Wydaje się, że Kazimierz Wielki, lokując miasto, ufundował w nim również kościół filialny, którego prawo prezenty zachował dla siebie. Z chwilą przejścia funkcji świątyni parafialnej przez kościół św. Trójcy w mieście Będzinie automatycznie również prawo do wskazywania obsady parafii przypadło panującemu. Taka rekonstrukcja pozwala wyjaśnić przyczyny zatargu dziedziców Małobądz z plebanami w Będzinie oraz uzasadnić powody, dla których świadczenie dziesięcin zostało obwarowane zobowiązaniami ze strony plebana.

Należy zauważyć, że prócz przytoczonych argumentów związanych z lokalizacją parafii nie stoi w sprzeczności z hipotezą o umiejscowieniu pierwotnego Będzina w Małobądz również prawo niemieckie tej osady, poświadczone, jak już wspomniałem, w 1301 roku. Wiadomo, że Małobądz był lokowany na prawie niemieckim, czego dowodzi wzmianka o sołectwie w tej wsi z 1494 roku³⁹.

Można przypuszczać, że teren po obu stronach Czarnej Przemszy, na którym powstały wieś Małobądz i miasto Będzin, stanowił jedno skupisko osadnicze. Nazwa Będzin odnosiła się zatem do całego terytorium. Jednak osadnictwo zapewne było skoncentrowane na prawym brzegu Przemszy, na terytorium podlegającym książętom opolsko-raciborskim. To ta osada nosiła nazwę Będzin i została zreorganizowana w XIII wieku na prawie niemieckim. Tam też zapewne powstał kościół parafialny. Lokację na prawie niemieckim wsi Będzin i fundację tamże parafii można, jak przypuszczam, przypisać jednemu z książąt opolsko-raciborskich — może jeszcze Mieszkowi Płatonogiemu lub, co bardziej prawdopodobne, któremuś z jego następców, książętom opolskim: Kazimierzowi I, Władysławowi I, bądź też księciu bytomsko-kozielskiemu Kazimierzowi.

³⁷ AMetrKra, AOfKr, T. 44, s. 577.

³⁸ AMetrKra, Acta visitaciones capituli 15, k. 181v.

³⁹ ANKr, ZK, T. 21, s. 302: „villa Malobandz cum scultecia ibidem”; J. Laberschek: *Małobądz...*, s. 58.

Powstanie zamku i miasta Będzin na lewym brzegu Czarnej Przemszy

Zgodnie z zaproponowaną hipotezą zmiany w osadnictwie na lewym brzegu Czarnej Przemszy nastąpiły już po zjednoczeniu państwa polskiego, za panowania dwóch ostatnich koronowanych Piastów. Szczególne znaczenie dla całego regionu miała lokacja miasta Będzina, którą podjął Kazimierz Wielki ok. 1358 roku. Wcześniej od miasta powstał zamek, poświadczony pośrednio (przez wzmiankę o Wiernku, burgrabim będzińskim) w 1349 roku⁴⁰. Przyjmuje się, że obiekt ten został wzniesiony na miejscu dawnego grodu wczesnośredniowiecznego. Nie udało się wykazać za pomocą badań archeologicznych ciągłości funkcjonowania obiektu obronnego na Górze Zamkowej w Będzinie⁴¹. W nowszej literaturze panuje pogląd, że dawny gród drewniano-ziemny funkcjonował od IX do XI wieku, murowany zamek powstał zaś w XIII wieku, co wiąże się z ukształtowaniem się w tym czasie granicy na Czarnej Przemszy, a następnie został przebudowany przez Kazimierza Wielkiego⁴². Jednak pogląd o trzynastowiecznej genezie zamku w Będzinie nie ma odpowiedniego uzasadnienia, choć oczywiście nie można go też jednoznacznie odrzucić⁴³. Należy natomiast stwierdzić, że obecnie nie potwierdzają tego wyniki badań archeologicznych, podsumowane ostatnio przez Aleksandrę Rogaczewską⁴⁴. Według Jana Długosza zarówno zamek, jak i miasto Bę-

⁴⁰ KDM, T. 3, nr 691; F. Sikora: *Będzin...*, s. 56; J. Sperka: *Dzieje Będzina...*, s. 146—147.

⁴¹ J. Widawski, opierając się na dawniejszej literaturze, podaje, że zamek stanowi kontynuację grodu, którego początki datuje na XII w., przebudowywanego przez Henryka Brodatego i Bolesława Wstydlwego w XIII w., a następnie przez Kazimierza Wielkiego w XIV w. Zob. J. Widawski: *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*. Warszawa 1973, s. 83.

⁴² W. Błaszczuk: *Będzin...*, s. 189—199; A. Rogaczewska: *Archeologia pogranicza małopolsko-górnośląskiego w rejonie Będzina*. W: *Będzin 1358—2008*. T. 2..., s. 58—76; J. Sperka: *Dzieje Będzina...*, s. 124—129, 157—158.

⁴³ Początki zamku w Będzinie na XIII w. datuje Włodzimierz Błaszczuk. Jednak pogląd tego autora opiera się nie na wynikach badań archeologicznych, lecz na jego interpretacji architektonicznej obiektu (W. Błaszczuk: *Będzin...*, s. 189—689). Zaproponowaną przez Błaszczuka datację genezy zamku przyjęli: S. Kołodziejski w: L. Kajzer, S. Kołodziejski, L. Salm: *Leksykon zamków w Polsce*. Warszawa 2001, s. 89—91; oraz J. Sperka: *Dzieje Będzina...*, s. 157—158. Warto zauważyć, że historyk architektury Bohdan Guerquin datuje budowę zamku na XIV w. (przypisując to dzieło Kazimierzowi Wielkiemu), mimo że zapoznał się z badaniami archeologicznymi przeprowadzonymi przez Błaszczuka (B. Guerquin: *Zamki w Polsce*. Warszawa 1984, s. 88—89).

⁴⁴ Autorka podkreśliła, że w ostatnich latach na zamku w Będzinie nie prowadzono badań archeologicznych, zaproponowana zaś przez nią chronologia obiektu obronnego bazowała na

dzin obwarował Kazimierz Wielki⁴⁵. Warto jednak zauważyć, że współczesny, a więc bardziej wiarygodny, przekaz *Kroniki katedralnej krakowskiej* przypisuje ostatniemu Piastowi otoczenie murami samego tylko miasta, a w każdym razie brak w tekście rozróżnienia na zamek i miasto⁴⁶. Dlatego można zgodzić się z tymi badaczami, którzy przyjęli, że Kazimierz Wielki dokonał rozbudowy już istniejącego obiektu obronnego⁴⁷. Wypada tylko postawić pytanie: czy genezy warowni nie można wiązać jeszcze z działalnością Władysława Łokietka? Należy bowiem zwrócić uwagę na niezwykle ważne znaczenie wojskowe, a z pewnością także administracyjne, zamku w Będzinie w odnowionym Królestwie ostatnich Piastów. Burgrabia będziński pojawia się na liście świadków królewskiego dokumentu z 1349 roku. Jest on notowany wraz z burgrabią z Olsztyna, innego zamku pogranicznego w północnej części ziemi krakowskiej, który został ustanowiony jako centrum okręgu administracyjnego zapewne jeszcze przez Władysława Łokietka⁴⁸. W literaturze panuje opinia, ukształtowana głównie na podstawie klasycznej już pracy Stanisława Kutrzeby o starostach, że burgrabiowie zamków królewskich w XIV wieku pełnili wyłącznie funkcję wojskowych zarządców zamków oraz administratorów przynależących do nich kluczy dóbr królewskich⁴⁹. Jednak obserwacje poczynione przez Franciszka Sikorę, Janusza Kurtykę, Jacka Laberscheka i Wal-

pracach W. Błaszczyka. Jednak również ten autor nie przeprowadził na zamku kompleksowych badań archeologicznych; poważne wątpliwości budzą też jego wnioski oparte na pozyskanym materiale i ocenie zachowanej architektury (zob. przypis poprzedni). Odnalezione w trakcie badań prowadzonych w tzw. kwartale kościelnym w Będzinie, a więc na wzgórzu zamkowym i na terenie przylegającym do zamku, najstarsze zabytki z okresu późnego średniowiecza są datowane na XIV w., a jeden z nich — ostroga odnaleziona u podnóża wału grodu — jest datowany szeroko na koniec XIII—połowę XIV w. (A. Rogaczewska: *Archeologia pogranicza małopolsko-górnośląskiego...*, s. 58—76, 90—93, 98—99).

⁴⁵ Annales, lib. 9, s. 349.

⁴⁶ MPH, T. 2, s. 625: „plures etiam alias civitates videlicet Weliczkam et Scavinam Lanczoronam castrum Hilcus Bandzen Lelow civitatem et castrum” (w cytacie pominięto przecinki — K.N.). W wypadku Będzina wymowy tego źródła nie zmienia zaproponowana przez J. Widawskiego inna interpunkcja wydanego tekstu, aby wstawiać przecinek nie po nazwie, lecz po rzeczowniku oznaczającym charakter obiektu, ponieważ określenie *civitatem et castrum* podane w liczbie pojedynczej odnosi się do ostatniej nazwy przed tymi słowami, a więc do Lelowa. Por. J. Widawski: *Miejskie mury obronne...*, s. 78—79. Zob. także: T. Poklewski: *Uwagi na temat stylistyki czternastowiecznego przekazu o inwestycjach obronnych Kazimierza Wielkiego*. „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archeologica” 1992, T. 16, s. 241—250; Tenże: *Przydatność tekstu Quomodo regebat regnum et populum do badania wielkości inwestycji obronnych Kazimierza Wielkiego*. „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1995, T. 40, z. 1, s. 63—64.

⁴⁷ J. Sperka: *Dzieje Będzina...*, s. 157—158.

⁴⁸ K. Nabiałek: *Starostwo olsztyńskie...*, s. 64—74.

⁴⁹ S. Kutrzeba: *Starostowie, ich początki i rozwój do końca XIV wieku*. Kraków 1903, s. 91—116. Za ograniczonym zakresem uprawnień burgrabiego będzińskiego, w myśl opinii S. Kutrzeby, opowiedział się także J. Sperka: *Dzieje Będzina...*, s. 145—146.

demara Bukowskiego pozwalają na postawienie hipotezy, że zakres uprawnień burgrabiów małopolskich zamków w XIV wieku był znacznie szerszy, niż wcześniej przypuszczano⁵⁰. Moje badania nad starostwem olsztyńskim skłaniają do wniosku, że w czasach dwóch ostatnich Piastów zamek Olsztyn pełnił funkcję ośrodka administracyjnego wobec podległego mu okręgu (*districtus*), obejmującego wszystkie kategorie dóbr (nie tylko królewskiej), stojący zaś na jego czele burgrabia był urzędnikiem posiadającym szerokie uprawnienia administracyjno-sądowe wobec ludności zamieszkującej na tym terytorium⁵¹. Podobnej roli dopatrywałbym się również w przypadku Będzina. Jednak są to stwierdzenia hipotetyczne. Aby właściwie określić kompetencje i rolę burgrabiów w ustroju państwa polskiego Kazimierza Wielkiego, niezbędne jest kompleksowe opracowanie zagadnienia zarządu lokalnego Małopolski w XIV wieku⁵².

Nie wzbudza wątpliwości łączenie lokacji na prawie magdeburskim miasta Będzina z osobą Kazimierza Wielkiego. Nie ma tu potrzeby analizować treści dokumentu na wójtostwo w Będzinie, wystawionego przez tego króla w 1358 roku, ponieważ zostało to już zrobione w literaturze⁵³. Tutaj skupię się na sformułowaniu ogólnych wniosków. Kazimierz Wielki w przywileju na wójtostwo określił, że nowo lokowane miasto, któremu nadaje nazwę Będzin (*Bandzien*), ma powstać pod zamkiem będzińskim (*sub castro nostro Będzinensi*). Takie określenie miejsca lokacji miasta jest znaczące. Nie ma tam mowy o wsi, a jedynie o zamku, co według mnie świadczy o tym, że miasto powstawało w nowym, niezasiedlonym terenie, usytuowanym w bezpośrednim sąsiedztwie warowni. Znajdujemy zresztą analogię na terenie województwa

⁵⁰ F. Sikora: *Początki starostwa nowomiejskiego korczyńskiego*. W: „Społeczeństwo Polski Średniowiecznej”. T. 6. Red. S.K. Kuczyński. Warszawa 1994, s. 181–189; F. Sikora: *Starostwo szydlowskie z jurysdykcją grodzką w l. 1394–1438*. „Archaeologia Historica Polona” 2005, T. 15/2: *Przeszłość z perspektywy źródeł materialnych i pisanych*, s. 139–152; J. Laberschek: *Czy istniał w średniowieczu system obronny na Jurze? Uwagi na marginesie książki Marcellego Antoniewicza Zamki na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*. Genez, funkcje i konteksty, Kielce 1998. „Teki Krakowskie” 2000, T. 12, s. 171–176; J. Kurtyka: *Odrodzone Królestwo. Monarchia Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego w świetle najnowszych badań*. Kraków 2001, s. 146; W. Bukowski: *Burgrabstwo krakowskie do połowy XVI wieku*. W: *Urzędy dworu monarszego Rzeczypospolitej i państw ościennych*. Red. A. Gąsiorowski, R. Skowron. Kraków 1996, s. 161–162.

⁵¹ K. Nabiałek: *Starostwo olsztyńskie...*, s. 59–64.

⁵² Taka praca powstała dla Wielkopolski (A. Gąsiorowski: *Urzędnicy zarządu lokalnego w późnośredniowiecznej Wielkopolsce*. Poznań 1970), jednak uzyskanych wyników nie da się w prosty sposób zastosować dla terenu Małopolski.

⁵³ W. Błaszczuk: *Będzin...*, s. 692–703; A. Berdecka: *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333–1370)*. Wrocław 1982, s. 51 i nast. (według indeksu); J. Rajman: *Pogranicze śląsko-małopolskie...*, s. 108; J. Sperka: *Dzieje Będzina...*, s. 124–130; B. Krasnowolski: *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*. Cz. 2. Kraków 2004, s. 9–13.

krakowskiego. W identyczny sposób, jako *sub castro nostro*, zostało określone w dokumencie lokacyjnym miejsce, w którym miało zostać założone miasto Olsztynek w powiecie lelowskim. Badania nad procesem powstawania miasta pod zamkiem Olsztynem pozwalają stwierdzić, że zostało ono lokowane na surowym korzeniu, w miejscu pozbawionym osadnictwa. Jedynym skupiskiem osadniczym na tym terenie był zamek wraz z podzamczem oraz przylegającymi do niego ogrodami i sadami, których istnienie potwierdzają późniejsze źródła (z XVI wieku)⁵⁴. Dla funkcjonowania średniowiecznych zamków niezbędne było stworzenie zaplecza gospodarczego w postaci przygródków, folwarków, osad młyńskich, karczemyńskich i kuźniczych, co potwierdzają źródła w przypadku wielu obiektów obronnych w województwie krakowskim⁵⁵. Wydaje się niemal oczywiste, że również przy zamku Będzin, pozbawionym w najbliższym sąsiedztwie osady wiejskiej, wytworzyło się podgrodzie, czy raczej podzaczce, grupujące różnego rodzaju obiekty gospodarcze, zaspokajające potrzeby warowni i jej mieszkańców. Podzaczce Będzina można lokalizować na wzgórzu zamkowym w późniejszym tzw. kwartale kościelnym, na południowy wschód od właściwego zamku. Nie można wykluczyć, że na terenie podgrodzia wzniesiona została w czasach Kazimierza Wielkiego kaplica zamkowa, która po lokacji miasta została przekształcona w filię kościoła parafialnego, a z czasem w ośrodek parafii będzińskiej. Tym można by tłumaczyć specyficzne usytuowanie kościoła św. Trójcy. Rekonstrukcja topografii średniowiecznego Będzina ukazuje teren zabudowy miejskiej oraz tzw. kwartał kościelny z zamkiem i kościołem jako dwie osobne części jednego kompleksu obronnego⁵⁶. Można zatem przyjąć, że zamek i przedzaczce tejże warowni były przyczółkiem dla nowego miasta. Następnym krokiem podjętym przez Kazimierza Wielkiego było więc rozszerzenie zaplecza zamkowego w organizm miejski. Krótki okres wolnizny (6 lat), udzielony mieszkańcom nowego miasta w dokumencie z 1358 roku, dostrzeżony już przez badaczy, pozwala na wniosek, że akcja formowania miasta rozpoczęła się znacznie wcześniej, wydany zaś wówczas dokument na wójtostwo zamykał cały proces lokacyjny⁵⁷. Wydaje się, że na sprawne przeprowadzenie lokacji miasta wpływ miało wykorzystanie bazy osadniczej, jaką stanowili mieszkańcy wsi położonych po drugiej stronie Czar-

⁵⁴ K. Nabiałek: *Dzieje miasta Olsztynek koło Częstochowy od założenia do połowy XVII wieku*. W: ZNUJ, *Prace Historyczne*, z. 129. Kraków 2002, s. 75—96; Tenże: *Starostwo olsztyńskie...*, s. 183—184, 212, 307.

⁵⁵ J. Laberschek: *Bezpośrednie zaplecze gospodarcze zamków województwa krakowskiego do połowy XVI wieku*. W: *Historia vero testis temporum*. Red. J. Smółucha i in. Kraków 2008, s. 470—475.

⁵⁶ B. Krasnowolski: *Lokacyjne układy...*, s. 9—13; J. Sperka: *Dzieje Będzina...*, s. 124—129; K. Nabiałek: *Topografia Będzina*. W: *Będzin 1358—2008*. T. 2..., s. 190—193.

⁵⁷ J. Rajman: *Pogranicze śląsko-malopolskie...*, s. 108; J. Sperka: *Dzieje Będzina...*, s. 124—125; A. Berdecka: *Lokacje...*, s. 56. Zdaniem A. Berdeckiej 6 lat wolnizny wskazywałoby na rolnicze zagospodarowanie ziemi przed lokacją miasta.

nej Przemszy, w tym zwłaszcza Małobądz (czyli zapewne wówczas jeszcze Będzina), których ściągnięto do nowego, atrakcyjniejszego ośrodka.

Lokacja miasta Będzina wpisuje się w program modernizacji i unifikacji państwa Kazimierza Wielkiego. Duża aktywność ostatniego koronowanego Piasta w dziedzinie szerzenia prawa niemieckiego, w tym lokacji miejskich, była wielokrotnie podnoszona przez badaczy⁵⁸. Nie stanowi też żadnego odkrycia wiązanie lokacji Będzina z osobą Kazimierza Wielkiego. Jednak, jak się wydaje, możliwe jest przedstawienie nowej perspektywy dla tego przedsięwzięcia osadniczego. Jeżeli przyjmiemy bowiem, że w tej części pogranicza osadnictwo koncentrowało się na prawym brzegu Czarnej Przemszy, a teren na jej lewym brzegu pozostał niezasiedlony, to za główną intencję Kazimierza Wielkiego możemy uznać zamiar skolonizowania peryferyjnego obszaru Królestwa Polskiego. Nie bez znaczenia dla podjęcia decyzji o założeniu pod zamkiem Będzinem, nad Czarną Przemszą miasta było usytuowanie tego ośrodka na ważnym szlaku komunikacyjnym z Wrocławia do Krakowa i dalej na Ruś, co pozwalało mieć nadzieję na jego pomyślny rozwój⁵⁹.

W tym wypadku można przypisać królowi nawet zamiar wykorzystania do akcji lokacyjnej osadników spoza granic jego władztwa. Jak się wydaje, oprócz innych motywów Kazimierz Wielki kierował się też względami politycznymi. Warto bowiem zauważyć, że proces lokacyjny miasta był już zaawansowany zaledwie 10 lat po zawartym pokoju w Namysłowie, który przekreślał, przynajmniej w najbliższej perspektywie, nadzieje na odzyskanie Śląska i włączenie go do Królestwa Polskiego. Można postawić hipotezę, że monarcha postanowił stworzyć tuż przy granicy, jako rodzaj kompensaty, konkurencyjny ośrodek gospodarczy, który bazowałby na zagranicznym potencjale osadniczym. Łatwo także wskazać miasto na terytorium siewierskim, podlegającym wówczas już książętom cieszyńskim, dla którego Będzin stawał się konkurencją. Była to Czeladź, osada poświędzona jeszcze we wczesnym średniowieczu, która uzyskała prawa miejskie zapewne w 2. poł. XIII wieku (między 1262 a 1281 rokiem)⁶⁰. Miasto to w XIV wieku rozwijało się nieźle, a ze względu

⁵⁸ A. Berdecka: *Lokacje...*, s. 19—43, 141—147, 156—169; S. Gawlas: *Polska Kazimierza Wielkiego a inne monarchie Europy Środkowej — możliwości i granice modernizacji władzy*. W: *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowo-Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*. Red. M. Dygo, S. Gawlas, H. Grala. Warszawa 1999, s. 27—28; S. Gawlas: *Uwagi o polityce miejskiej Kazimierza Wielkiego*. W: *Aetas media aetas moderna*. Red. A. Bartoszewicz i in. Warszawa 2000, s. 25—41.

⁵⁹ B. Wyrozumska: *Drogi w ziemi krakowskiej do końca XVI wieku*. Wrocław 1977, s. 57—59; J. Morawiec: *Szlak handlowy Kijów — Kraków — Praga a ziemie nad Przemszą i Brynicą w IX—XI wieku*. W: *Osadnictwo nad Przemszą i Brynicą...*, s. 89—100; K. Nabiałek: *Topografia Będzina...*, s. 195—196.

⁶⁰ Z. Leszczyńska-Skrętowa: *Czeladź*. W: SHGKr, Cz. 1, s. 457—458; F. Kiryk, J. Rajman: *Miasta ziemi siewierskiej...*, s. 314—316; J. Rajman: *Czeladź do końca XVI*

na wielkość sytuowało się wśród miast ziemi siewierskiej między Siewierzem a Kozięglowami. Ta sytuacja uległa zmianie w XVI—XVIII wieku, kiedy to Czeladź była, według Rajmana i Kiryka, najmniejszym spośród ośrodków miejskich księstwa siewierskiego⁶¹. Z kolei sytuacja demograficzna i gospodarcza Będzina w średniowieczu i okresie nowożytnym była dość stabilna. Okres swojego szczytowego rozwoju miasto przeżywało na przełomie XVI i XVII wieku, czyli w czasie, gdy Czeladź wyraźnie straciła na znaczeniu. Nie było to wprawdzie miasto duże i bardzo ludne (w okresie największego rozwoju szacuje się liczbę jego mieszkańców na ok. 1250 osób), ale w porównaniu z innymi miastami w tym regionie było stosunkowo dobrze rozwinięte gospodarczo, o czym świadczy duża liczba wykonywanych w nim rzemiosł. Zwraca szczególnie uwagę duża grupa mieszkańców zajmująca się działalnością pozarolniczą. Wśród miast z tzw. trzeciej kategorii Będzin był jednym z większych i lepiej rozwiniętych ośrodków w województwie krakowskim, wliczając w to również ziemię siewierską⁶². Można zatem uznać, że zamysł Kazimierza Wielkiego był trafny i lokacja miasta okazała się udana, dając początek ważnemu ośrodkowi gospodarczemu na pograniczu ziemi krakowskiej i terytorium podlegającego książętom śląskim. Warto też zauważyć, że polityka tworzenia konkurencyjnych ośrodków miejskich nie była rzadkością w średniowiecznej Europie, czego dowodzą badania Marka Słonia. Jako przykład nieco zbliżony do Będzina i Czeladzi można podać miasto Hamburg Nowy, które zostało założone przez hrabiów von Schauenburg po drugiej stronie rzeki Alster, jako konkurencja dla wcześniej istniejącego Hamburga Starego, będącego własnością biskupa Bremy, i faktycznie zdominowało starszy ośrodek, z czasem go wchłaniając⁶³.

Warto jeszcze zwrócić uwagę, że również po lokacji Będzina, oprócz skolonizowania obszaru należącego do miasta, na lewym brzegu Czarnej Przemszy, na terytorium należącym do Królestwa Polskiego nie rozwinęła się intensywna akcja osadnicza. Dotyczy to przede wszystkim rozległego obszaru zalesionego na wschód od Przemszy. Lepiej przedstawiała się sytuacja na południe od Będzina, gdzie w 2. poł. XIV wieku poświadczane są wsie szlacheckie: Klimontów, Siedlec, Zagórze. Być może właśnie ich powstanie można wiązać z lokacją miasta⁶⁴. W XIV—XV wieku nowe wsie powstały po drugiej stro-

wieku..., s. 120—137; B. Czwojdrak: *Pogranicze małopolsko-górnośląskie...*, s. 105—106; J. Sperka: *Dzieje Będzina...*, s. 123.

⁶¹ F. Kiryk, J. Rajman: *Miasta ziemi siewierskiej...*, s. 317—322, 334—336.

⁶² J. Sperka: *Dzieje Będzina...*, s. 136—138; K. Nabiałek: *Mieszkańcy Będzina. W: Będzin 1358—2008. T. 2...*, s. 222—235; Tenże: *Dzieje gospodarcze Będzina. W: Będzin 1358—2008. T. 2...*, s. 257—268.

⁶³ M. Słoń: *Miasta podwójne i wielokrotne w średniowiecznej Europie*. Wrocław 2010, s. 95—102.

⁶⁴ B. Czwojdrak: *Osady średniowieczne...*, s. 112—119. W okresie nowożytnym w okolicach Będzina, po lewej stronie Czarnej Przemszy powstały jedynie osady na obszarze miej-

nie zalesionego obszaru, na terenie klucza sławkowskiego (Gołonóg, Strzemieszyce), a ich założenie wypada przypisać działalności biskupów krakowskich. To także, jak się wydaje, potwierdza zaproponowaną chronologię osadnictwa, w przeciwnym bowiem wypadku trudno zrozumieć, dlaczego po lokacji miasta miałyby rozpocząć się proces kolonizacji terenu na prawym brzegu Przemszy, a nie po tej samej stronie, co miasto. Brak nowych osad wiejskich w pobliżu Będzina wskazuje na to, że obszarem oddziaływania tego miasta były już wcześniej istniejące osady z ziemi siewierskiej oraz położone na południe wsie szlacheckie. One też tworzyły wraz z Będzinem rynek lokalny.

Uwagi końcowe

Punktem wyjścia do przedstawienia nowego ujęcia najstarszych dziejów Będzina stał się źródłowy zapis nazwy wsi Małobądz: *Malobandz*, sąsiadującej z Będzinem, którą można tłumaczyć jako Mały Będzin, czyli Stary Będzin. Można przypuszczać, że teren po obu stronach Czarnej Przemszy — po prawej, gdzie powstała wieś Małobądz, oraz po lewej, gdzie powstały zamek i miasto Będzin — stanowił jedno skupisko osadnicze, nazwa Będzin zaś odnosiła się do całego terytorium. Jednak najpierw rozpoczęła się kolonizacja terenu podlegającego książętom opolsko-raciborskim, na prawym brzegu Czarnej Przemszy. To tam powstała pierwotna wieś o nazwie Będzin, poświadczona w 1301 roku, która w XIII wieku została zreorganizowana na prawie niemieckim. Tam też zapewne powstał kościół parafialny, poświadczony pośrednio w 1308 roku. Wzmiankowany w 1522 roku konsekrowany obiekt na terenie Małobądz — kaplica św. Doroty — może być reliktem będzińskiego kościoła parafialnego. Lokację na prawie niemieckim wsi Będzin i fundację tamże parafii można, jak przypuszczam, przypisać jednemu z książąt opolsko-raciborskich. Początki osadnictwa na lewym brzegu Czarnej Przemszy wiązałbym z działalnością ostatnich koronowanych Piastów. Najpierw na miejscu wczesnośredniowiecznego grodu został zbudowany zamek, który odgrywał bardzo ważną rolę administracyjną w zjednoczonym Królestwie Polskim. Przypuszczam, że jego powstanie można przypisać Władysławowi Łokietkowi, rozbudowę zaś Kazimierzowi Wielkiemu. Z inicjatywy tego ostatniego władcy przed 1358 rokiem pod zamkiem lokowane zostało miasto. Jak sądzę, powstało ono na terenie

skim — osada Piekło, Folwark Wańczyk i wieś Dąbrowa — wszystkie w 1. poł. XVII w. (K. Nabiałek: *Dzieje okolic Będzina...*, s. 164—177).

wcześniej niezasiedlonym, jako konkurencyjny ośrodek gospodarczy dla osad po prawej stronie Czarnej Przemszy, zwłaszcza dla Czeladzi, który bazował na zagranicznym potencjale osadniczym. Można w tej decyzji Kazimierza Wielkiego dostrzegać też rodzaj kompensaty za utracone po pokoju namysłowskim z 1348 roku nadzieje na odzyskanie dla odrodzonego Królestwa Śląska.

Mam świadomość, że przedstawiona w niniejszym artykule hipoteza jest dyskusyjna i nie jest poparta jednoznacznymi dowodami. Wydaje się jednak, że tekst ten może stanowić głos w dyskusji nad najstarszymi dziejami pogranicza małopolsko-śląskiego oraz działalnością urbanizacyjną i kolonizacyjną Kazimierza Wielkiego. Można przecież sformułować wniosek odwrotny: że wieś Małobądz powstała później niż miasto Będzin, zapożyczając od niego nazwę. Być może uda się też dowieść, że zamek będziński powstał jednak w XIII wieku. Wymaga to jednak podjęcia systematycznych i kompleksowych prac archeologicznych na Górze Zamkowej w Będzinie, wspartych interdyscyplinarnym zespołem badaczy, zwłaszcza historyków architektury. Z kolei podjęcie badań archeologicznych na terenie Małobądz i Gzichowa mogłoby pozwolić na odnalezienie śladów funkcjonującej tam przez co najmniej kilkadziesiąt lat świątyni, a tym samym potwierdzić postawioną w niniejszym artykule hipotezę.

Karol Nabiałek

**A New Look at the Foundation of Będzin
A Study of the Urban Policy of Casimir the Great**

Summary

The article proposes a new, distinct perspective on the early history of Będzin which differs significantly from the earlier approaches. The starting point for the following study is the record of the name of a neighboring village of Będzin, Małobądz, which can be translated to Little Będzin or Old Będzin. It is, therefore, possible to assume that the land on both banks of river Czarna Przemsza constituted, in fact, one settlement. Thus, the name "Będzin" encompassed that entire territory. According to the proposed hypothesis, the initial settlement was established on the right bank of river Czarna Przemsza, on the land belonging to the Duchy of Opole and Racibórz. That first village, named Będzin (later: Małobądz), was initially mentioned in official documents in the year 1301, and in the 13th century, it received a charter (settlement with German law). Moreover, the first mentions of a church built in that area date back to 1308, and the chapel of St. Dorothy, located in Małobądz and mentioned by the official documents in 1522, could constitute one of the remnants of the first church in Będzin. The article dates the first settlement on the left bank of river Czarna Przemsza back to the first half of the 14th century. Initially, there was a castle built in the place of the early medieval wooden castle, likely due to the efforts of Vladislaus the Elbow-high, and it was later remodeled and expanded under Casimir the Great. In addition, due to the efforts of Casimir the Great, a city was settled

in the vicinity of the castle (exactly: under the castle, Latin: *sub castro*) prior to 1358, located on unoccupied land and designed to compete economically with the settlements on the right bank of Czarna Przemsza, particularly the town of Czeladź. This decision of Casimir the Great can be, in turn, interpreted as a compensation for the terms of the Treaty of Namslau in 1348, which dispelled any remaining hope of returning Silesia to the Kingdom of Poland.

Karol Nabiałek

**Neuer Blick auf Anfänge der Stadt Będzin (dt.: Bendzin)
Ein Beitrag zur Stadtpolitik Kasimir des Großen**

Zusammenfassung

In vorliegendem Artikel wird eine solche Betrachtungsweise der ältesten Geschichte von Będzin präsentiert, die von bisheriger Auffassung des Themas in der Fachliteratur abweicht. Zum Ausgangspunkt der Untersuchungen wurde die mit Quellen beurkundete Niederschrift von dem Namen des benachbarten Dorfes Małobądz, der als Kleines Będzin, d.h. Altes Będzin übersetzt werden kann. Es ist zu vermuten, dass das beiderseits des Flusses Czarna Przemsza gelegene Gebiet eine Siedlung bildete. Der Name „Będzin“ bezog sich auf das ganze Gebiet. Laut der neuesten Hypothese sollte zuerst die Kolonisation von dem den Herzögen von Oppeln — Ratibor unterstellten und am rechten Flussufer liegenden Gebiets stattfinden. Dort sollte gegründet werden das im Jahre 1301 bezeugte, ursprüngliche Dorf mit dem Namen Będzin (später: Małobądz), das im 13. Jahrhundert nach Deutschem Recht lokalisiert wurde. Eben dort entstand vermutlich die 1308 bezeugte Pfarrkirche. Die im Jahre 1522 erwähnte Kapelle der heiligen Dorothea in Małobądz kann ein Relikt der ersten Pfarrkirche in Będzin sein. Die Anfänge der Besiedelung an dem linken Ufer des Flusses Czarna Przemsza fanden nach obiger Hypothese in der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts statt. Zuerst wurde an der Stelle der frühmittelalterlichen Burg ein Schloss errichtet, dessen Genese vorsichtig dem Ladislaus. Ellenlang und dessen Ausbau dem Kasimir dem Großen zu zuschreiben ist. Auf Anregung von König Kasimir des Großen wurde unter dem Schloss eine Stadt gegründet. Diese entstand auf dem früher unbesiedelten Gebiet als eine wirtschaftliche Konkurrenzzentrum für die an der linken Seite des Flusses Czarna Przemsza gelegenen Siedlungen, besonders für Czeladź (dt.: Tscheljads). Solch ein Entschluss des Königs kann als eine Art Entschädigung für die nach dem Vertrag von Namslau (pol.: Namysłów) 1348 enttäuschten Hoffnungen auf Wiedergewinnung Schlesiens und dessen Eingliederung ins Königreich Polen betrachtet werden.